

Т. З. Гарасимів

заступник директора ІНПП –

декан повної вищої освіти

д-р юрид. наук, проф.,

професор кафедри теорії та філософії права

М. В. Базарник

асистент кафедри права і підприємництва

Львівського національного аграрного університету

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: СОЦІОПРИРОДНІ АСПЕКТИ

© Гарасимів Т. З., Базарник М. В., 2016

На основі значної джерельної бази визначено основні соціоприродні аспекти, які безпосередньо впливають на становлення особистості. Розглянуто еволюцію становлення та розвитку соціоприродних детермінант формування людини як особистості. Розкрито основні наукові підходи щодо аналізу соціоприродних аспектів становлення особистості.

Ключові слова: особистість, людина, соціоприродний аспект, природні детермінанти, соціальні детермінанти, свідомість, діяльність.

Т. З. Гарасимів, М. В. Базарник

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ: СОЦИОПРИРОДНЫЕ АСПЕКТЫ

На основе значительной источниковой базы определены основные социоприродные аспекты, которые непосредственно влияют на становление личности. Рассмотрена эволюция становления и развития социоприродных детерминант формирования человека как личности. Раскрыты основные научные подходы к анализу социоприродных аспектов становления личности.

Ключевые слова: личность, человек, социоприродный аспект, природные детерминанты, социальные детерминанты, сознание, деятельность.

T. Z. Garasymiv, M. V. Bazarnyk

IDENTITY FORMATION, SOCIAL AND NATURAL ASPECTS

On the basis of considerable source base the basic social and natural aspects that directly influence the formation of personality. The evolution of the formation and development of social and natural determinant of human beings. The basic scientific approaches to the analysis of the social and natural aspects of personality.

Key words: personality, a man of social and natural aspects, natural determinants, social determinants, consciousness, activity.

Постановка проблеми. Становлення особистості, як зазначалося, – складний і тривалий процес, який охоплює чимало системотвірних аспектів, зокрема соціоприродні. Проблему природної і соціальної детермінації процесу формування особистості досліджено доволі всебічно. Однак, якщо розглянути її ретельніше, з'ясується, що насправді це не так. По-перше, під час

аналізу неправомірно превалює однобічне тлумачення природно-географічних і суспільно-виробничих чинників. По-друге, найчастіше розглядаються детермінанти формування не власне особистості, а людини як родового щодо неї феномена. І, нарешті, по-третє, аналіз цієї проблеми здійснюється без належного врахування умовності поділу природних і соціальних чинників.

Мета дослідження полягає у визначенні соціоціприродних аспектів, які безпосередньо впливають на становлення особистості.

Стан дослідження. Дослідженню соціоціприродних аспектів становлення особистості присвятили праці Х. Арендт, М. Вебер, Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Дж. і Дж. Болдуїни, Дж. Хоманс, М. Хетчер, П. Блау, Г. Блумер та інші, котрі розглядали соціальну поведінку як основний елемент життєдіяльності соціуму. Психологічний напрям виявився у працях Дж. Уотсона, З. Фрейда, Г. Маркузе, К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні, В. Райха, Б. Скіннера, К. Лоренца, Р. Андрі, Е. Уілсона, К. Левіна, Дж. Міда, Т. Шибутані та інших. У Росії вивчення означеної проблеми здійснювали В. Кутырєв, М. Н. Руткевич, Н. А. Бердяєв, С. Ермаков, А. Бугаєв, В. П. Казначєєв та ін.

Виклад основних положень. Із філософських позицій природні і соціальні детермінанти формування особистості можна класифікувати як загальні, особливі та одиничні. Перші стосуються і особистості, і людини як ширшого родового поняття. Особливі зумовлюють формування різноманітних історичних, етнонаціональних і цивілізаційних типів особистостей. Одиничні визначають унікальність становлення кожної окремої особистості в онтогенезі [1, с. 82–87].

Серед загальних природних детермінант можна вирізнити дві великі групи: внутрішні і зовнішні. Перша пов'язана зі структурою і механізмами функціонування людини як одного з видів біологічних істот на Землі. Як зазначав видатний британський антрополог, творець сучасного функціоналізму Б. Малиновський, людина як живий організм має функціонувати в умовах, які не просто уможливають виживання, а й забезпечують нормальний процес обміну речовин. Отже, під людською природою розуміємо біологічний детермінізм, який щодо будь-якої культури і всіх індивідів у середині неї формує необхідність реалізовувати такі тілесні функції, як дихання, сон, відпочинок, харчування, випорожнення та розмноження. Можемо визначити базові потреби як біологічні умови та умови навколишнього середовища, що мають бути виконані для індивіда та групи. Адже для виживання і групи, й індивіда потрібні підтримання мінімуму здоров'я та життєвої енергії, необхідних для виконання культурних завдань, і наявність мінімальної кількості членів групи, щоб запобігти її поступовому вимиранню [2, с. 76–77].

Життя людини підпорядковане комплексу природних закономірностей і саме є однією із незліченних ланок їх дії. Тому можна стверджувати, що природна сутність людини і особистості виконує роль неодмінної передумови та істотної детермінанти і її формування, і всього її життєвого шляху. Іншими словами, діяльність людини, яка б вона не була, є, по суті, виявом сил природи взагалі. “Сам індивід, даний природою, – зауважував К. Маркс, – являє собою не тільки органічне тіло, але він є цією неорганічною природою як суб'єкт” [3, с. 477].

Особливості здійснення фізіологічних і генетичних процесів у людському організмі зумовлюють специфіку його формування і функціонування порівняно з іншими видами тварин. Такими внутрішніми природними детермінантами можна вважати всеїдність у харчуванні, двостатевість розмноження, тривалий доутробний і особливо післяутробний періоди розвитку дітей, значний порівняно з більшістю інших видів тварин термін життя, груповий характер існування, температурна обмеженість життєвого ареалу тощо. Найбільш комплексно ці проблеми розглянув В. С. Сержантов [4].

Наприкінці XIX – у першій половині XX століття вони стали предметом дослідження у філософії Всеїдності В. С. Соловйова, В. В. Розанова, М. О. Бердяєва, П. О. Флоренського. Останньому, як О. Л. Чижевському та В. І. Вернадському, належить заслуга підведення під названі нами ідеї природничо-наукової бази. Так, характеризуючи мікрокосм людини в його нерозривному зв'язку з макрокосмом Абсолюту, П. О. Флоренський застосував одне з основних положень

математичної теорії множин – про можливість взаємно однозначного відображення різноманітних нескінченних множин. Він зауважував, що природа і людина нескінченні; і за нескінченністю своєю як рівноміцні можуть бути взаємно частинами одне одного, можуть бути частинами себе, причому частинами рівноміцними між собою і з цілим [5, с. 233].

Численні факти впливу космічного випромінювання Сонця на процеси живих організмів на Землі, зокрема й на людину, вперше виявив відомий учений О. Л. Чижевський [6]. Він сформулював закон квантитативно-компенсаторської функції біосфери. Оригінальні, лише нині відроджувані після тривалого замовчування, математичні тлумачення впливу світових процесів на людину, поряд із П. О. Флоренським і О. Л. Чижевським, зробив відомий на початку ХХ століття поет Володимир Хлебников.

Фундаментальний розвиток отримали згадані ідеї в науковій творчості В. І. Вернадського, який розглядав Буття-космос як нескінченний, але різноманітний “космічний океан”, що породжує потоки випромінювань. “Навколо нас, – зазначав дослідник, – в нас самих, всюди і скрізь, безперервно, вічно змінюючись, збігаючись і стикаючись, ідуть випромінювання різноманітної довжини хвиль – від хвиль, довжина яких обчислюється десятимільйонними частками міліметра, до довгих, що вимірюються кілометрами” [7, с. 8]. На думку вченого, “хвилі” космічного океану пронизують живу речовину планети і визначають найважливіші характеристики організованості останньої.

Ці ідеї стали теоретичною базою, на основі якої у 70-ті – 80-ті роки ХХ століття фізик-теоретик Д. Бом [8] і нейрофізіолог К. Прибрам [9] самостійно розробили схожі концепції універсальної космічної голограми, або головерсуму. Згідно з їхніми підходами, що отримали в науковому світі широкий відгук, невід’ємною частиною цілісного універсуму є “мислячий очерет” – людина та її свідомість, а нерозривний зв’язок між ними визначається як універсальна польова та інформаційна голограма, зумовлена особливостями системної організації мозку людини.

Інваріантність уявлень про взаємозв’язок мікро- і макрокосмів усебічно проаналізував ще один американський фізик-теоретик Ф. Капра. Цей учений доводить, що індійський і далекосхідний різновиди медитацій (наприклад, в японському дзен-буддизмі) допускають ефективне переключення свідомості на сприймання польових аспектів фізичної реальності. А останню можна тлумачити як сукупність фундаментальних фізичних взаємодій. Ф. Капра визначив її як фізичний універсум, що перебуває в нескінченному русі, наче безперервний за грандіозністю “космічний танк” енергії [10].

Однак, за твердженням російських учених С. М. Шургіна і А. М. Обути, космічний вплив на Землю загалом, зокрема на все живе, треба розглядати не тільки в енергетичному, а й в інформаційному аспекті. Характер інформаційних впливів космосу на Землю, за їхніми словами, “визначається такими особливостями динаміки космічного середовища, як структура космічних тимчасових циклів, перенесення моменту кількості руху, зміна властивостей симетрії тощо. Основним безпосереднім джерелом космічної інформації для Землі залишається Сонце. Своєю чергою, в динаміці сонячної активності відображено загальні структурні особливості Сонячної системи. Вона має резонансну структуру ... Можливо, на великих часових циклах позначилися якісь явища галактичного масштабу, здатні впливати на Сонячну систему як на єдине ціле і, завдяки наявності резонансних відношень, на сонячну активність” [11, с. 113].

Серед інших сучасних учених, які спробували на основі творчого синтезу останніх природничо-наукових досягнень і традиційних філософсько-езотеричних знань розробити цілісну наукову теорію впливу космосу на людину, слід назвати Ю. Іванова [12], Ю. Мізуна [13], А. Бугайова [14].

Конкретніше розглянув цю проблему Д. Радьяр. Її сутність дослідник висловив так: “...кожна людина в якомусь цілком реальному сенсі є центром власного всесвіту. Значущим є той засіб, яким вона орієнтує себе щодо Всесвіту як цілого. У глибшому сенсі вона все – небо, сфокусоване в певну крапку простору-часу. Її відрізняє від інших індивідів особлива просторово-часова формула; об’єднує ж її з усіма іншими істотами спільне небо: спільне Сонце, Місяць, планети і зірки, що становлять субстанцію і її буття також. Форма диференціює, субстанція об’єднує... Особистість, у

найширшому сенсі слова... являє цілісність людської істоти як мікрокосм, людину як сонячну систему, що діє на тлі зодіака або галактики. Коли людина справді стає мікрокосмом, вона виявляє свою особистість найбільш повним чином, як живе “обличчя”, як великий Діяч... Мета астрології – цеалхімія особистості, перетворення хаосу в космос, колективної людської природи в індивідуальну творчу особистість” [15, с. 7–9].

Біосферні детермінанти формування людини, а отже, й особистості, вперше науково обґрунтував В. І. Вернадський. Цілісне охоплення явищ природи, матеріального космосу він поєднував із природничо-історичним підходом, із прагненням відстежувати процеси світобудови в їх розвитку. Видатний учений наполегливо аналізував такі фундаментальні аспекти діалектики природи, як взаємозв'язок макро- і мікрокосмосу, пульсацію матеріальних і енергетичних струменів у неживій і живій речовині (геохімічні, біогеохімічні і коксохімічні процеси), біогеологічну єдність в еволюції нашої планети, появу і становлення людини як розумної форми життя і нового геологічного агента в еволюції Землі. “В гушчині, в інтенсивності і в складності сучасного життя, – зауважував В. І. Вернадський, – людина практично забуває, що вона сама і все людство, від якого вона не може бути відділена, нерозривно пов'язані з біосферою – з певною частиною планети, на якій вони живуть... Стихійно людина від неї невіддільна” [16, с. 299].

За уявленням ученого, поняття біосфери не еквівалентне поняттю географічної оболонки, під якою, звичайно, розуміють різноякісний природний комплекс поверхні планети, оснований на взаємодії літосфери, гідросфери, атмосфери, що впливає на живі організми. А біосфера – цілісна система, що саморозвивається і в якій вирішальну роль виконує активність живої речовини [17]. Системне саморегулювання біосфери, її стала нерівновагомість зумовлюються не тільки космічними випромінюваннями, що породжуються тріадою фізичних фундаментальних взаємодій (електромагнетизмом, сильною і слабкою ядерною взаємодією), а й гравітацією Землі та інших планет. На думку В. І. Вернадського, інтегральними біохімічними функціями біосфери щодо живої речовини Землі загалом і людини зокрема є газова, киснева, окислювальна, кальцієва, відновна, концентраційна функція руйнування органічних сполук, функція відновлюваного розкладу органічних сполук, функція метаболізму і дихання організмів [17]. Найусебічнішу дію цих дев'яти функцій біосфери на людину проаналізували В. П. Казначеев і Є. А. Спірін [18].

В. І. Вернадський, багато років вивчаючи питання, що стосуються умов появи життя на Землі, об'єднав дослідження геоцентричних і космологічних аспектів аналізу еволюції життя. Згідно з його поглядами, басейни великих річкових стоків можна розглядати як таксономічні одиниці біосфери на материках. У них є всі форми взаємодії неживої і косної речовини і своєрідна “пам'ять” такої взаємодії, починаючи з моменту появи живої речовини на Землі. Цю пам'ять В. І. Вернадський назвав біосферами, що були [19]. Останні в кордонах великих річкових стоків є, на його думку, немов би живою основою, “кістяком”, на поверхні якого живе та розвивається порівняно тонка плівка живої речовини. “У геологічному часі (можливо, в ритмах сонячної активності) біокосна речовина, її елементи взаємодіють один з одним і створюють необхідні умови для життя поверхневої біосферної плівки. Частина похованої і переробленої в геохімічних процесах біокосної і неживої речовини вилучається і включається в складний обмін речовин у басейнах річок” [19, с. 54–55].

Концепція біосфери В. І. Вернадського сформувала наукове підґрунтя ідей географічного детермінізму, висловлених ще Демокритом, Геродотом, Полібієм, Стратоном Ібн Хальдуном, Ж. Боденом, Ш. Монтеск'є. Ці вчені вважали, що культурний розвиток будь-якої нації і навіть форма її державного устрою залежать від клімату, родючості ґрунту та інших природних чинників. У XIX – на початку XX ст. концепцію географічного детермінізму розробляли Г. Бокль [20], Ф. Ратцель [21], А. Фергюсон [22], Ж. А. Гобіно [23], І. І. Мечников [24]. У другій половині минулого століття значний внесок в її розвиток зробив відомий радянський учений Л. М. Гумільов, який вважав етнічне явищем географічним, завжди пов'язаним з існуючим ландшафтом, який готує етнос, що адаптувався. А оскільки ландшафти землі різні, то різні й етноси [25, с. 13].

Однак географічні умови впливають не лише на культуру, способи господарювання, політичний устрій націй і народів, а й на формування групових та індивідуальних особливостей

психіки людей. Річ у тім, що згідно з концепцією біосфери географічно-ландшафтний простір формування людини (а, отже, і особистості) є не що інше, як життєво необхідне біологічно комфортне середовище, енергетичне поле з певними інформаційними характеристиками. Воно обов'язкове для нормального виживання виду або окремої особини, бо забезпечує їх нормальне біологічне існування та відтворення.

У людей, які живуть в умовах різних географічних ландшафтів, з часом формуються риси психіки, що прямо або побічно залежать від довкілля. Так, ще В. О. Ключевський вказував на значення образів лісу, степу й річки в російській культурі для формування психологічних рис особистості у східнослов'янських народів (степ уособлював широчінь природи, річка виховувала порядок і вміння спільних дій).

Ті самі ідеї розвивав філософ М. О. Бердяєв, який підкреслював, що в душі російської людини “залишився потужний природний елемент”, пов'язаний з неосаяжністю російської землі, безмежністю російської рівнини”. У тому ж напрямі цю думку розвиває сучасний російський учений А. М. Решетов, зауважуючи, що на характер голландців вплинула боротьба з морем. Специфіка японського ландшафту призвичаїла японського хлібороба працювати старанно, ретельно і дуже напружено впродовж усього року, що виявляється і у ставленні японців до сучасних занять [26, с. 71].

Звичайно, географічний детермінізм категорично не стверджує, що представник того або іншого етносу не може вижити в районі з іншими кліматичними, ландшафтними енергетичними умовами. Але, на думку С. Єрмакова, він неодмінно має пройти певний період адаптації – як до фізико-географічних умов довкілля, так і до енергетичного поля домінуючого етносу. Пристосування неминуче спричинить зміну психологічного статусу, а, можливо, й глибші зміни [27, с. 274–285].

Поряд із географічно-ландшафтними умовами до особливих природних детермінант формування людини й особистості належать специфічні расові та етнонаціональні біологічні (колір шкіри, пропорції тіла, форми голови та очей тощо), фізіологічні (швидкість тих або інших хімічних процесів у організмі) і психічні (здібності, темперамент, характер тощо) властивості людей.

Зауважимо, що в сучасній науковій думці нема однозначних тлумачень понять “соціальне”, “суспільство” та “культура”. Більшість філософів і соціологів доводять, що поняття “соціальне” охоплює культуру як один із елементів. А більшість істориків культури і соціальних антропологів уважають навпаки. Теоретичні суперечності в цьому питанні так загострилися, що об'єктивно зумовили появу синтетичної наукової дисципліни – “соціології культури” (К. Манхейм [28], Л. Г. Юнін [29], В. С. Єрасов [30] та ін.).

Позаяк аналіз співвідношення понять “соціальне”, “суспільство”, “культура” і охоплюваних ними феноменів не є метою цієї монографії, то детально не розглядатимемо різні підходи, що існують у цьому напрямі, а обмежимося лише викладом своєї позиції. Під “соціальним” розуміємо все те, що відрізняє людину і суспільство від природи. Інакше кажучи, це поняття ширше від двох інших, охоплюючи їх як органічні компоненти.

Стосовно визначення поняття “суспільство”, як відомо, існує декілька підходів, що принципово відрізняються один від одного. Е. Дюркгейм, наприклад, убачав у ньому надіндивідуальну духовну реальність, яка ґрунтується на колективних уявленнях [31, с. 75–84], М. О. Бердяєв – реальність, породжену відомим спрямуванням духу й яка існує не об'єктивно, а як ілюзія свідомості, “об'єктивізація” людських відносин [32, с. 305–309], С. Л. Франк – таке духовно-моральне утворення, що пов'язане з підпорядкуванням людської волі “належному” [33, с. 395–431]. Відповідно до матеріалістичного підходу М. Вебера, суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто таких, що орієнтовані на інших людей, дій [34, с. 49–51]. Для Т. Парсонса – це така система відносин між людьми, пов'язувальним началом якої є норми й цінності [35, с. 20–22]. Прибічники марксистської філософії визначають суспільство як таку сукупність об'єктивних суспільних відносин, що існує в історично певних формах і формується у процесі спільної практичної діяльності людей. Отже, суспільство постає як сукупність суспільних відносин, в яких живе і діє людина [36, с. 8–16].

Окрім цих, існує низка інших визначень цього феномена, що даються залежно від застосування до його аналізу того або іншого наукового методу (системного, структурного, функціонального, історико-генетичного, соціокультурного, субстратно-подієвого та їх різноманітних комбінацій) [37, с. 53–124]. Згідно з нашим підходом, який ґрунтується на структурно-функціональному аналізі, суспільство – це система взаємозв'язків і взаємодій людини з різного рівня спільнотами людей і соціальними інститутами. Перша (структурна) з двох названих компонент суспільства охоплює такі спільноти: родину, навчальний (трудоий) колектив, народність, конфесію – клас (касту, стан, страту), націю, народ, людство. Друга (функціональна) – родину, школу, населений пункт (село, селище, місто), церкву, наукові, виробничі і комерційні заклади, суспільні організації, засоби масової інформації, державу.

Кожний із названих структурних і функціональних елементів є детермінантою формування і людини загалом, і особистості зокрема. Спільним у їх впливі на індивіда є нав'язування їм різноманітних ролей поведінки. З цього приводу Х. Арендт зазначала: "...суспільство на всіх своїх стадіях розвитку... виключає дії в сенсі вільного вчинку. Його місце займає поведінка, яка в різноманітних за обставинами формах суспільства очікується від усіх його членів, для яких воно визначає незліченні правила, котрі все зводять до того, щоб соціально нормувати індивідів, зробити їх соціабельними і перешкодити спонтанним діям, так само як видатним досягненням" [38, с. 54].

Американські суспільствознавці Ч. Кулі та М. Мід є засновниками рольової теорії. Вони твердять, що роль можна визначити як типову реакцію на типові очікування. Спочатку дитина засвоює в грі ролі, пов'язані лише з конкретними різновидами діяльності. На думку М. Мід, діти немовби вдягають маски різних соціальних ролей і відкривають значення тих із них, що приписуються їм [39, с. 214–225]. Це навчання відбувається у взаємодії з іншими – чи то батьками, чи ще кимось, хто виховує дитину. Згодом вона починає розуміти ролі, які вона виконує, їхню важливість не тільки для її близьких, а й співвідношення з очікуваннями ширшого соціального кола людей. Це осягнення соціальної реакції вищого рівня абстракції М. Мід назвала відкриттям "узагальненого іншого", в межі якого входять рівень і навчального колективу, і народності, і конфесії, і класу, і нації, і народу.

Висновки. Отже, природні і соціальні детермінанти формування людини, кожна з яких є абсолютною властивістю людського буття, не є взаємно байдужими, нейтральними субстанціями, весь зв'язок яких зводиться лише до того, що вони впливають на один суб'єкт – людину, взаємопроникненість природного і соціального становлення індивіда. Це – живий і плідний взаємозв'язок, в якому сторони в реальній взаємодії спираються одна на одну, взаємно розвиваються завдяки своєму взаємовпливу. Соціоприродні аспекти становлення особистості – взаємодетерміновані у контексті її формування.

1. Гарасимів Т. З. *Особистість як об'єкт рефлексії філософської наукової думки* / Т. З. Гарасимів // *Митна справа*. – 2010. – № 1. – Ч. 2. – С. 82–87. 2. Малиновский Б. *Научная теория культуры* / Бронислав Малиновский. – М., 1999. – С. 76–77. 3. Маркс К. *Собрание сочинений* / К. Маркс, Ф. Энгельс; [у 50 т.]; [2-е изд.]. – М., 1954–1981. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 477. 4. Сержантов В. Ф. *Человек, его природа и смысл бытия* / Василий Филиппович Сержантов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та. 1990. – 360 с. 5. Флоренский П. А. *Макрокосм и микрокосм* / П. А. Флоренский // *Богословские труды*. – СПб., XXIV. – М., 1983. – С. 233. 6. Чижевский А. Л. *Земное эхо солнечных бурь* / Александр Леонидович Чижевский. – М.: Мысль, 1976. – 366 с.; Чижевский А. Л. *Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца* / Александр Леонидович Чижевский. – М.; Л., 1930. – 172 с. 7. Вернадский В. И. *Биосфера и ноосфера* / Владимир Иванович Вернадский. – М.: Наука, 1989. – 261 с. 8. Bohm D. *Wholeness and the implicate order* / D. Bohm. – N.-Y., 1980. – XV, 224 p.: ill. 9. Див.: Pribram K. *The brain* / K. Pribram // *Millennium*. – Los-Angeles, 1981. 10. Capra F. *The Tao of physics: an exploration of the parallels between modern physics and Eastern mysticism* / Fritjof Capra. – Boulder: Shambhala, 1983. – 347 p.: ill. 11. Шургин С. М. *Солнечная активность и биосфера* / С. М. Шургин, А. М. Обут. – Новосибирск, 1986. – С. 113.

12. Иванов Ю. Карма и человек. Как изменить судьбу и избавиться от страданий / Юрий Иванов. – М.: Вече, 1997. – 464 с. 13. Мизун Ю. Г. Космос и здоровье. Как уберечь себя и избежать болезней / Юрий Гаврилович Мизун. – М.: Вече, АСТ, 1997. – 608 с. 14. Бугаев А. Эниология человека / Александр Бугаев. – М., 2001. – 320 с. 15. Радьяр Д. Астрология личности: Представление астрологических понятий и идей в свете современной психологии и философии / Дейн Радьяр. – М., 1991. – С. 7–9. 16. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / Владимир Иванович Вернадский. – М., 1987. – С. 299. 17. Вернадский В. И. Проблемы биогеохимии / Владимир Иванович Вернадский. – М.: Наука, 1980. – 320 с. 18. Казначеев В. П. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного изучения: монография / В. П. Казначеев, Е. А. Спириин. – Новосибирск: Наука, 1991. – 304 с. 19. Вернадский В. И. Очерки геохимии / Владимир Иванович Вернадский. – М., 1989. – 422 с. 20. Бокль Г. Т. История цивилизаций: История цивилизации в Англии / Генри Томас Бокль; [пер. А. Н. Буйницкого]. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – 461 с. 21. Ратцель Ф. Земля и жизнь. [Том 2-ой. Сравнительное землеведение] / Фридрих Ратцель. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1906. – 730 с. 22. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Адам Фергюсон; [пер. с англ. И. И. Мюрберг]; под ред. М. А. Абрамова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 391 с. 23. Гобино Ж. А. Опыт о неравенстве человеческих рас / Жозеф Артур де Гобино. – М.: Одиссей; ОЛМА-ПРЕСС, 2001 [2000]. – 765 с. 24. Мечников И. И. Цивилизация и великие исторические реки / Илья Ильич Мечников. – М., 1995. – 351 с. 25. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Лев Николаевич Гумилев. – Л., 1990. – С. 13. 26. Решетов А. М. Этнопсихология и смежные науки / А. М. Решетов // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 71. 27. Ермаков С. Расовые архетипы, этническая психология и окружающая среда / С. Ермаков // Расовый смысл русской идеи. – М., 2000. – Вып. 1. – С. 274–285. 28. Манхейм К. Избранное: Социология культуры / Карл Манхейм. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 501 с. 29. Ионин Л. Г. Социология культуры: учебное пособие / Леонид Григорьевич Ионин; Ин-т “Открытое общество”. – Новосибирск; М.: ИНФРА-М, 1998. – 311 с. 30. Ерасов Б. С. Социальная культурология: [пособие для студентов высших учебных заведений] / Борис Сергеевич Ерасов. – М., 1997. – 591 с. 31. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М., 1991. – С. 75–84. 32. Бердяев Н. А. Царство духа и царство Кесаря / Николай Александрович Бердяев. – М., 1995. – С. 305–309. 33. Франк С. Л. Реальность человека / Семен Людвигович Франк. – М., 1997. – С. 395–431. 34. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М., 1990. – С. 511–521; див. также: Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: актуальные проблемы веберовского социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М., 1998. – С. 49–51. 35. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс. – М., 1997. – С. 20–22. 36. Руткевич М. Н. Общество как система. Социологические очерки / М. Н. Руткевич. – СПб., 2001. – С. 8–16. 37. Кутырев В. А. Современное социальное познание: общенаучные методы и их взаимодействие / В. А. Кутырев. – М., 1988. – С. 53–124. 38. Арндт Х. Vita activa, или О деятельной жизни / Ханна Арндт. – СПб., 2000. – С. 54. 39. Мид М. Культура и мир детства / Маргарет Мид. – М., 1988. – С. 214–225.